

ПРАВОВЕ ПОЛОЖЕННЯ КОЛИШНІХ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПОРЕФОРМЕНУ ДОБУ

Ключові слова: державні селяни, аграрні реформи, колоністи, земельна реформа, вільні сільські обивателі, люстраційні акти.

Сучасний стан українського села актуалізує проблему реформування аграрного сектора економіки. Але здійснення докорінних змін у ньому на сучасному етапі відбувається надзвичайно повільно і, на жаль, без швидкого поліпшення загальної ситуації. Про село і його проблеми нерідко забувається, або воно перебуває в затінку інших проблем. У той же час, селянин, який не має можливостей для вільної і продуктивної праці, негативно впливає на економічний стан держави, і він же, доведений до відчаю, може стати чинником великої соціальної напруги. На економічних уламках сільського господарства неможливо побудувати скільки-небудь успішну економіку країни в цілому.

Сьогодні юридична наука, використовуючи історичний досвід аграрних реформ, сформовані підходи до розгляду цієї проблеми, повинна виробити теоретичне обґрунтування сучасних реформ. У таких умовах неминує зростає інтерес до історії селянства взагалі і, зокрема, до реформ другої половини ХІХ ст., які започаткували порівняно швидкий розвиток продуктивних сил. Важливою їх складовою було влаштування побуту державних селян. Без ґрунтового вивчення цього питання неможливо скласти повну уяву про селянські реформи того часу і всебічно зрозуміти соціально-економічний розвиток нашої країни.

Метою статті є визначення особливостей наслідків реалізації для української правової системи реформ державних селян українських губерній Російської імперії у пореформену добу.

Аналіз стану наукової розробки проблеми свідчить, що не будучи об'єктом окремого вивчення ця тема певною мірою порушувалась в історичних, економічних та історико-правових дослідженнях. У загальному плані ці питання підіймалися у працях як дореволюційних, так і сучасних дослідників, зокрема це А. Гарькавий [1], С. П. Кавелін [2], М. М. Дружинін [3], П. А. Зайончковський [4], Н. І. Ананьїч [5], А. М. Анфімов [6], Т. І. Лазанська [7] та ін. Їх аналіз свідчить, що реформи державних селян другої половини ХІХ ст. розглядалися фрагментарно, внаслідок чого цілісної картини з проблеми в літературі не склалося.

Чисельність другої за величиною (після приватновласницьких) групи селян — державних — до середини ХІХ ст. в Російській імперії становила 19 млн. осіб [8, с. 206]. За підрахунками М. М. Дружиніна у Волинській губернії їх нараховувалося (осіб чоловічої статі) 62743 осіб, у Київській — 64065 осіб, Подільській — 39422 осіб. Разом по Правобережжю це становило 166230 осіб. У Херсонській губернії було 42169 державних селян, Катеринославській — 186565 осіб, Таврійській — 199513 осіб. Загалом на Південній Україні — 428247 осіб. Кількість державних селян у Полтавській губернії дорівнювала 425578 осіб, у Харківській — 289400 осіб, у Чернігівській — 294652 осіб, всього — 1009630 осіб. [3, с. 311]. На Лівобережній Україні розряд державних селян становив 50 %, на Правобережній — 13 %, а на Півдні України — 37 % сільського населення цих районів [9, с. 375].

Здійснюючи аналіз соціального складу державних селян українських земель, відзначимо, що він відрізнявся значною строкатістю. До їх розряду, за твердженням Т. І. Лазанської, на підросійських землях України входили: група державних селян, які проживали на казенних та приватних землях, козаки, військові поселенці, однодвірці, кіннозаводські селяни, частково старостинські, економічні, коронні, виморочні, банківські, відписні селяни, євреї-землероби, поселені на казенних та приватних землях, колоністи, вільні хлібороби, селяни, приписані до навчальних закладів, вільні матроси, кантоністи, солдатські діти, нижчі військові чини та ін. [7, с. 6].

Державні селяни були однією з основних груп селянства Російської імперії. Вони, перебуваючи в такій же поземельній залежності від казни, як і поміщицькі селяни від поміщика, істотно відрізнялися за своїм правовим статусом від останніх. Ці відмінності мали різноманітні соціальні та політичні наслідки, що виражалися, в тому числі, і в появі безлічі проектів реформування як державного, так і поміщицького села.

Наукова реконструкція процесу прийняття на рубежі 50–60 рр. XIX ст. основних нормативно-правових актів реформи державних селян, призводить до того, що їх становий правовий статус як вільних сільських обивателів принципово не міняв їхнє становище в пореформеному суспільстві.

Процес реформування цієї категорії розпочався відразу після завершення роботи над законодавчим забезпеченням зміни правового статусу колишніх поміщицьких селян. 5 березня 1861 р. був виданий указ, яким передбачалося застосувати основні принципи селянської реформи 1861 р. до державних селян. У цьому указі доручалося міністру державного майна дати свої міркування про застосування «Положення 19 лютого» до державних селян [4, с. 273].

Розповсюдження принципів реформи 1861 р. на селян, що знаходилися у віданні Міністерства державних маєтностей, мало більше особливостей ніж на селян, які знаходились у віданні Удільного відомства. Державні селяни, які проживали на казенній землі та платили оброк державі, не були кріпаками, вважалися «вільними сільськими обивателями», мали громадянські права та не потребували видання законів про особисте звільнення. Реформа П. Д. Кисельова (1838 р.) закріпила за ними право обирати сільські та волосні органи, обговорювати та вирішувати господарські та адміністративні питання сільського життя, розбирати в судовому порядку тяжби та дрібні проступки. Саме ці закони слугували зразком для селянського самоврядування, яке було введено положенням 19 лютого 1861 р.

Державні селяни отримали адміністративний устрій однаковий з колишніми поміщицькими за указом 18 січня 1866 р. У правовому та адміністративному відношенні на них були поширені всі постанови Положення 19 лютого. Вони виходили з підпорядкування Міністерства державного майна і зрівнювалися в правах з іншими категоріями сільського населення Росії. В губерніях, керованих на загальній основі, вони були передані у відання загальногубернських і повітових установлень, а також місцевих по селянських справах установ. В адміністративному відношенні кордони волостей державних селян різних найменувань, перш нерідко черезсмужні, були виправлені і селяни всіх відомств злилися в адміністративному відношенні в одну загальну групу населення, підлеглу на однакових правах загальним поліцейським і адміністративним властям відомства Міністерства внутрішніх справ [10; 11, с. 188–189].

Важливе місце серед реформ займало правове забезпечення поземельного устрою державних селян. Він був забезпечений лише у 1866 р. Новий документ влади «Положення про державних селян» від 24 листопада 1866 р. зберігав за ними усі існуючі

земельні наділи за умови справних виплат державних податків, оброку і решти існуючих натуральних і грошових повинностей. Від 1 січня 1870 р. Державна рада скасувала місцеві повинності в частині стягнення натуральних податків [11, с. 440].

Згідно документу, казна надавала їм у користування їх земельні наділи за встановлені повинності, але зберігала за собою право власності на ці угіддя до викупу їх селянами. Наділи обмежувалися ділянками, що не перевищували 8 дес. на душу в малоземельних місцевостях і 15 дес. у багатоземельних; зайва кількість відрізалась в казенне управління зі зверненням в оброчні статті. Селянські наділи не підлягали збільшенню, але селянам (як окремим домохазяївам, так і цілим товариствам) надавалося право викупу наділів у власність. Землі, зайняті державними селянами, визнавалися власністю казни. Оброчна плата визначалася без зміни на 40 років. Дозволявся викуп землі, проте з законом від 24 листопада 1866 р. змінюється погляд на власника землі. Положення Державної ради від 28 січня 1866 р. ще дивиться на державу як на власника землі, зайнятої державними селянами.

Закон 24 листопада 1866 р. фактично розглядав селян майже як власників, хоча прямо і не говорить про це, тому що внаслідок редакційних недоглядів або поступки в бік колишньої думки відводить землю селянам у постійне користування. Форма землеволодіння визнавалася общинною і подвірною, особливо поширена в західних губерніях; перехід від першої до другої може бути дозволений при згоді на те двох третин домохазяїнів. Викуп земель у повну власність мав бути встановлений на інших засадах, ніж викуп земель власницьких і удільних селян. До переходу на викуп за сільськими товариствами державних селян зберігаються всі надані їм у наділ і ті землі та угіддя, що перебували у їх користуванні, за що селяни повинні були вносити «державний оброчний податок». В 27 губерніях, куди потрапила і частина територій України, він складався з існуючих оброчних платежів і додаткового збору, що встановлювався з 1 січня 1867 р. Сума цього збору загалом складала 2006145 крб. та коливалася для окремих губерній від 10743 крб. (Херсонська) до 292456 крб. (Катеринославська) [12]. При цьому міністру державних маєтностей дозволялось для окремих місцевостей підвищувати або знижувати додатковий збір, але не більше 15 % [13, с. 216–218].

Найвним свідченням кращої забезпеченості землею державних селян слугують такі данні: у Полтавській губернії середній наділ на один двір серед колишніх поміщицьких селян у 1877 р. складав 4,0 дес., тоді як серед державних — 7,6 дес.; у Харківській губернії відповідно 5,5 дес. і 11,9 дес.; Чернігівській — 6,9 дес. і 8,1 дес.; Херсонській — 7,2 дес. і 14,0 дес.; Катеринославській — 5,7 дес. і 16,3 дес.; Таврійській — 11,5 дес. і 21,5 дес.; Київській — 6,6 дес. і 9,8 дес.; Волинській — 11,8 дес. і 15,2 дес.; Подільській — 6,2 дес. і 9,0 дес. [14]. Платежі за надану землю у колишніх державних селян також загалом були меншими. За підрахунками Л. Ходського, сума платежів з одної десятини землі у державних селян складала лише 49,4 % від суми, яку вносили у вигляді викупних платежів колишні поміщицькі селяни [15].

Причому в разі виникнення суперечностей у практиці надання земельних наділів державні селяни, також як і поміщицькі, активно подавали скарги до Правлячого Сенату. Так, у 1873 р. до Правлячого Сенату надійшов ряд скарг від державних селян Зміївського повіту та Валковського повіту Харківської губернії щодо визначення їх прав на ті землі, якими вони володіють. Землі були залишені у володінні селян [16; 17; 18].

У зв'язку з тим, що колишні поміщицькі селяни Правобережної України після повстання в 1863 р. в Польщі були переведені на обов'язковий викуп, постало питання

про проведення відповідних заходів відносно державних селян цих районів. У грудні 1866 р. міністр державного майна зробив з цього приводу подання до Головного комітету про устрій сільського стану.

15 травня 1867 р. відповідним Указом Правительствуючому Сенату «визнано своєчасним вжити заходів щодо поземельного устрою селян у Західних губерніях» [19].

Державним селянам дев'яти західних губерній — Віленської, Вітебської, Волинської, Гродненської, Київської, Ковенської, Мінської, Могилевської, Подільської — надавалася у повну власність земля, яка знаходилася в їх користуванні (§ 1). При цьому «для влаштування селян» дозволялася як прирізка до селянських наділів із запасних та інших вільних казенних земель, а також обмін селянських наділів на казенні землі з тим, щоб існуючий наділ не був ні в якому разі зменшений (§ 3). Визначення розміру селянського наділу, а також суми викупних платежів покладалося на особливі люстраційні комісії, що створювалися Міністерством державних маєтностей, які і повинні були скласти люстраційні акти, що пред'являлися селянам у присутності світових посередників. Складання та затвердження люстраційних актів мало бути закінчено у Київській, Волинській та Подільській губерніях протягом 6 років (§ 6). На основі цих актів селянам видавалися дані, а не владенні записи, як у інших губерніях, котрі посвідчували право власності на землю.

Становище державних селян щодо земельного забезпечення виявилось, таким чином, найбільш вигідним в середовищі інших розрядів сільського населення, поширення загальних засад викупної операції на державних селян відбулося вже за царювання Олександра III і почалося з 1 січня 1887 р.

На підставі закону 12 червня 1886 р. державні селяни переводилися на викуп. За цим законом оброчний податок, що сплачувався ними, перетворювався на викупні платежі. При цьому викупні платежі збільшувалися в порівнянні з оброчною податтю на 45 %. Цей закон, викликаний до життя суто фіскальними міркуваннями (необхідністю покриття дефіцитів у бюджеті у зв'язку з відміною подушного податку), представляв собою неприкритий грабіж селян. За законом 12 червня 1886 р. селяни зобов'язані були вносити викупні платежі до 1931 р., після чого вони повинні були стати власниками землі.

Таким чином, у пореформені роки відбувається процес уніфікації різних категорій державних селян як у громадянських правах, так і у праві власності на землю. Незважаючи на різні механізми правового регулювання земельних відносин державних селян, проголошений у законі принцип «володіння землею» насправді означав наділення державних селян землею майже на тих же умовах, що і тимчасовозобов'язаних. Інтереси державних селян щодо права власності на землю також не були реалізовані в ході реформ. Але все ж аграрне питання, яке виникло в суспільстві у XIX ст., виступало вже як усвідомлена суспільством легітимність прав на володіння землею. Тим не менш у процесі реформування виникло фундаментальне протиріччя уявлень основної маси селянського населення про справедливість і право, яке фіксувало нові форми приватноправових економічних відносин.

Історія реформ аграрного сектору економіки свідчить, що однією з основних її складових є зміни у системі власності на землю. Різниця лише в глибині та масштабах змін. Сьогодні ж подальший розвиток реформ аграрного сектору економіки полягає у необхідності залучення до розробки аграрного законодавства всіх зацікавлених представників. Ринок землі в Україні буде можливим лише тоді, коли аграрій зможе стати його активним учасником, крім того земля є народним багатством, надбанням, і

тому дохід від неї взагалі та від її продажу зокрема має спрямовуватися на задоволення суспільних потреб, а не на збагачення окремих осіб. Крім того, виходячи з історичного досвіду, при розподілі землі між землекористувачами необхідний диференційований підхід у кожному конкретному випадку з урахуванням національних, історичних, соціально-економічних факторів.

---

1. *Гарькавый А.* Поземельное устройство государственных крестьян Черниговской губернии и обложение сих крестьян повинностями за отведенные им мирские земли // Земский сборник Черниговской губернии. — 1896. — № 4. — С. 33–55.

2. *Кавелин С. П.* Исторический очерк поземельного устройства государственных крестьян / С. П. Кавелин. — М.: Тип.-лит. Рихтера, 1912. — 72 с.

3. *Дружинин Н. М.* Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. 1: Предпосылки и сущность реформы / Н. М. Дружинин. — М-Л: Изд-во Академии Наук СССР, 1946. — 636 с.

4. *Зайончковский П. А.* Отмена крепостного права в России / П. А. Зайончковский. — М.: Просвещение, 1968. — 368 с.

5. *Ананьич Н. И.* К истории отмены подушной подати в России / Н. И. Ананьич // Исторические записки. — 1974. — № 94. — С. 183–212.

6. *Анфимов А. М.* Преобразование оброчной подати бывших государственных крестьян в выкупные платежи / А. М. Анфимов // Из истории экономической и общественной жизни. — М.: Наука, 1976. — С. 27–44.

7. *Лозанская Т. И.* Государственные крестьяне Украины в период кризиса Феодално-крепостнической системы / Т. И. Лозанская. — К.: Наук. думка, 1989. — 116 с.

8. *Щепетев В. И.* Основные тенденции развития российской государственности в XIX–начале XX в. и их правовые основы: дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Щепетев Василий Иванович. — М.: РГБ, 2003. — 339 с.

9. *Історія України: Курс лекцій: У 2 кн.* — К.: Либідь, 1991. — Кн. I: Від найдавніших часів до кінця XIX століття / Мельник Г. Л., Гуржій О. І., Демченко М. В., та ін. — К.: Либідь, 1991. — 346 с.

10. *О преобразовании общественного управления государственных крестьян и о передаче сих крестьян в ведение общих губернских и уездных, а также местных по крестьянским делам учреждениям* // ПСЗРИ. — Собр. 2. — СПб.: Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1868. — Т. XLI. — № 42899.

11. *Корнилов А. А.* Крестьянская реформа / А. А. Корнилов. — СПб.: Типо-литография Ф. Вайсберга и И. Гершунина, 1905. — 268 с.

12. *Сборник узаконений и распоряжений правительства, относящихся до поземельного устройства крестьян всех наименований:* в 2 т. [2 доп. изд.]. — Т. 2. — М.: Изд. Л. А. Левенсон, 1893. — 1035 с.

13. *О поземельном устройстве государственных крестьян в 36 губерниях* // ПСЗРИ. — Собр. 2. — СПб.: Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1868. — Т. XLI. — № 43888.

14. *Готье Ю. В.* Очерк истории землевладения в России: монография / Ю. В. Готье. — М.: ГПНТБ, 2003. — 257 с.

15. *Статистика землевладения 1905 г.* Свод данных по 50-ти губернии Европейской России. — СПб.: Изд-е ЦСК МВД, 1907. — 199 с.
16. *Ходский Л.* Очерки развития поземельных отношений бывших государственных крестьян // *Русская мысль*. — 1889. — № 11. — С. 18–52.
17. *Державний архів Харківської області* (далі ДАХО). — Ф. 372. — Оп. 1. — Спр. 19. — 20 арк.
18. *ДАХО*. — Ф. 372. — Оп. 1. — Спр. 22. — 16 арк.
19. *ДАХО*. — Ф. 372. — Оп. 1. — Спр. 23. — 24 арк.
20. *О поземельном устройстве государственных крестьян в 9-ти Западных губерниях* // *ПСЗРИ*. — Собр. 2. — Отд. 1. — СПб.: Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1871. — Т. XLII. — № 44 590.